

Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Mimari Yapısı

SocioEconomic and Architectural Structure of the City of Rayy According to Medieval Muslim Geographers

Mustafa AYLAR¹ , Ataollah HASSANİ²

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Mustafa Aylar (Dr. Öğr. Üyesi),
Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Bitlis, Türkiye.
E-posta: mustafaaylar@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5536-283X

²Ataollah Hassani (Doç. Dr.),
Şehid Beheştî Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Tahran, İran.
E-posta: a-hassani@sbu.ac.ir
ORCID: 0000-0002-2892-2176

Başvuru/Submitted: 03.07.2020
Revizyon Talebi/Revision Requested:
14.07.2020
Son Revizyon/Last Revision Received:
10.09.2020
Kabul/Accepted: 20.03.2021
Online Yayın/Published Online: 07.06.2021

Atf/Citation: Aylar, Mustafa ve Hassani,
Ataollah. "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına
Göre Rey Şehrinin Sosyo-Ekonomik Durumu
ve Mimari Yapısı." *Türkiyat Mecmuası-Journal of
Turkology* 31, 1 (2021): 68-86.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.901606>

ÖZ

İran'ın başşehri Tahran'ın 8 km. güney-güneydoğusunda bulunan Rey, İpek Yolu gibi önemli bir ticaret yolu üzerinde yer alması nedeniyle Eski Çağ'dan itibaren hem jeopolitik hem de ticarî açıdan önemli bir şehirdi. Bununla birlikte Zerdüştliliğe mensup kişilerin en önemli inanç merkezlerinden biri olmasından dolayı dinî bakımdan ayrıca bir öneme sahipti. Eski Çağ'daki önemini sonraki asırlarda da devam ettiren şehir, VII. yüzyılda Arap-İslâm hâkimiyetine geçmesi ile birlikte büyük bir değişim ve dönüşüm yaşadı. Diğer taraftan coğrafya ilminin VIII. ve IX. yüzyıllardan itibaren Müslümanlar tarafından tanınmasından sonra bu alanda birçok eser yazılmaya başladı ve bu eserlerde İran coğrafyası ve Rey hakkında önemli bilgiler verildi.

Bu çalışmada; Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının kaleme aldığı eserlerde Rey hakkında verilen bilgiler incelenmiştir. Bu bağlamda, şehrin ekonomik, toplumsal, dinî durumu ve mimari yapısı hakkında verilen bilgiler farklı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Araştırmada İslâm coğrafyasına dair birinci elden Farsça ve Arapça eserlerin yanında diğer birincil ve ikincil kaynaklara da müracaat edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Orta Çağ, Rey, İslâm coğrafyacıları, Sosyo-ekonomik, Mimari

ABSTRACT

The city of Rayy, located 8 km to the southeast of Tehran, the capital of Iran, has had a significant role in the area since ancient times due to its location on important trade routes, including the Silk Road. In addition to its commercial importance, it also has religious importance as one of the most important belief centers for Zoroastrianism. Rayy experienced a significant change and transformation after the imposition of Arab-Islamic rule in the seventh century. During the eighth and ninth centuries, important geographical works were written by Muslims including descriptions of the area and remarkable information on the geography of Iran as a whole and the city of Rayy in particular. Information on the city of Rayy in the works of medieval Muslim geographers produced was examined to establish economic, social, religious, and architectural structure was categorized and evaluated under different headings. In addition to first-hand Persian and Arabic sources related to Islamic geography, other first- and second-hand sources related to the subject were also used in this study.

Keywords: The Middle Ages, Rayy, Muslim Geographers, Socioeconomic, Architecture

EXTENDED ABSTRACT

The city of Rayy, which occupied a significant position in ancient times, maintained this position throughout the history of the following centuries. Located on a junction of the Silk Road, it played a key role in trade. The large fire temple nearby indicates that the city was both a religious center and a very old settlement. A radical transition and transformation took place in the city after its capture by Muslims during the early Islamic conquests. As Muslim geography developed in the ninth century, numerous works were written containing important information on Muslim countries and cities. Muslim geographers of this period provided important information on the social, economic, architectural, and religious structure of Rayy. The city has had various names and has historically been referred to in various ways in books. Many historians and geographers referred to Rayy as being in the Jibâl or Daylam Region. Geographers indicate that the city drew water from several sources. The most important water source was the Sûrin River. The city was first established on its banks. Another is the Cîlânî or Gîlânî River. The city is composed of various parts. The southern part was built before Islam and it was called Rey-i Berîn, which means Upper Rayy. This area of has three parts: Shahrestan, Castle, and Rabaz. Shahrestan is the oldest part of these area and it is also called the inner city. Buildings in this part were constructed by the Caliph Muhammad Mehdî and it named Muhammadiyya in his honor after his death. The Castle was built on top of a rocky hill mostly composed of limestone, and it was called the Outer City. The Castle includes two opposite lower sections, the northern and southern terraces. All of the areas outside of the Shahrestan and Castle are included in Rabaz. Most shopping was done in this part of the city, and the market was also located here. Because Rayy was located on a junction on the Silk Road, it possessed an economically significant position, being frequently visited by trade caravans. Muslim geographers provided notable information on trade in this area. Reports tell that merchants coming from all around the world made their exchanged goods here. The city grew and became richer, both economically and culturally. Markets continued their importance in Rayy's development, and there were large trading houses and inns became established to serve its markets. Geographers also provided interesting information on Rayy's mines. In the Middle Ages, Rayy produced some goods for export. They were taken to various countries by passing merchants along trade routes. Cotton clothes were important for Rayy. The geographers noted that Ray was rich in agricultural products too, and Rayy is a prime location for agriculture due to its access to water and favorable climate. At the same time, livestock breeding is also important for the city. Because the city underwent economic development, the taxes grew. The dirham and dinar were used currency. The *men* was used as a measure of weight. After the introduction of Islam, Arabs began to settle in the city, and this led to a change in the ethnic and religious structure of the city. Particularly during the second half of the eighth century, the people of Rayy were a mix of Arabs and Persians. After the settlement of Turks and tribes from Daylam in the city, the ethnic structure of the city diversified further. Because the city

had an economically developed and vast area, it had a large population, but it is difficult to give clear information on the size of the population. The religious and sectarian structure of the city was also quite diverse. In pre-Islamic times, Rayy was a center of Zoroastrianism was under their administration. After the arrival of Islam, the number of Muslims increased, and the number of Zoroastrians decreased. The sectarian divisions that occurred in later periods of Islam spread to Rayy as well. Shia Islam gradually strengthened there and reached its peak under the Buyid Dynasty. Although the city hosted other sects, most Muslims were Sunni and Shi'ites. However, conflicts among the sects in both faith and Fiqh caused problems in Rayy. After the Arab Conquest, Islamic architecture began to develop. After the Muslims conquered Rayy, they built a mosque there, which was called Câmî-i Mehdi (Mehdi Mosque) or Cami-i Atîk (Atik Mosque). The most important castle of the city is the Taberek Castle. The name of this castle is often found mentioned in discussions of the history of Rayy. Other important buildings include Hısn-ı Zenbedî and Ferhân Castle.

1. Giriş

İran toprakları dünyanın en eski şehirlerine sahip olan yerlerden birisidir. Tarihin ilk devirlerinden beri bu topraklarda yaşayan insanlar yerleşik hayata geçiş ile birlikte şehirleri meydana getirmişlerdir.¹ Bu şehirlerden bir tanesi de Rey'dir ve yapılan kazılar sonucunda şehrin çok eski bir geçmişe sahip olduğu ortaya çıkmıştır.² İslâm'dan önce Med, Hahameniş, Selevkos, Part ve Sâsânîler gibi devletlerin idaresinde kalan Rey, oldukça geniş bir alana sahipti. Miladi ilk yüzyılda yaşayan Yunan coğrafyacı Charaxlı Isidorus'a³ göre Rey şehri bütün Med şehirlerinden büyüktü. Bununla birlikte şehrin iklimi ve havası da iyi idi. Bundan dolayı Rey, Partlar zamanında (MÖ 247-MS 224) yazlık başkent olarak seçilmişti.⁴

Eski Çağ'daki ehemmiyetinden dolayı şehrin adı bazı dini kitaplarda zikredilmiştir. Zerdüştiler'in kutsal kitabı Avesta'da Ahura Mazda'nın yarattığı yerlerden birinin Raga olduğu belirtilir.⁵ Bundan dolayı şehir, Zerdüşti inancına sahip olanlar için çok önemli bir konumda bulunmuş ve bu inancın temsilcilerinin merkezi durumuna gelmiştir. Sâsânîler zamanında Zerdüşti din adamları olan mübedlerin reisi Rey'de oturmakta idi.⁶

Şehir, coğrafi konumu ve ehemmiyeti dolayısıyla çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmış, bundan dolayı birçok isim almıştır. Ahamenişiler'e ait Bîsütûn kitabesinde Raga; Strabo'nun kitabında Rhagea, Selevkos hükümdarı I. Nicator zamanında Europos, Partlar döneminde Arsacia⁷ veya Erşekiye; Büyük İskender zamanında Raghæ; Yunan ve Latin kaynaklarında Rhagoe, Rhaga ve Rhageia olarak kaydedilmiştir. Bunların haricinde Yunanca'da Rhagoe, Rhaga, Rhageia; Süryanice'de Rai; Ermenice'de Re; Pehlevice'de Râk, Rag, Râgh, Rai ve Avrupa dillerinde Tobit kitabından geldiği şekliyle kullanılmaktadır.⁸

Rey, ticarî açıdan gelişmiş durumda idi ve Sâsânîler döneminin önemli yedi ailesinden biri olan Mehrân ailesi zamanında İran'ın önemli ticarî şehirlerinden biri olmuştu.⁹ Şehrin İpek

1 İran'daki şehir yapısının tarihsel süreç içerisindeki genel yapısı hakkında bk. Hasan Bâstânî Râd, *Şehr der İran-i Zemîn* (Tahran: Neşr-i İlm, 1393).

2 Rocco Rante, *Rayy: From Its Origins to the Mongol Invasion: an Archaeological and Historiographical Study* (Brill, 2014), 11; Rocco Rante, "The Topography of Rayy during the Early Islamic period", *Iran* 45 (2007): 161-80.

3 Charaxlı Isidorus hakkında daha fazla bilgi için bk. Rüdiger Schmitt, "Isidorus of Charax", *Encyclopædia Iranica*, Vol. XIV, Fasc. 2, 125-127.

4 Hasan Pîrniyâ, *Tarih-i İran-i Bâstân*, C. III (Tahran: Donyâ-yı Kitâb, 1375), 2644-45.

5 James Darmesteter, *The Zend-Avesta, Vendidad* (Oxford: Clarendon Press, 1880), 8. Ayrıca Tobit kitabında Rey şehri Med şehirlerinden *Rhages* olarak gösterilirken, Yudit kitabında şehrin adı *Ragau* olarak kaydedilmiştir. Muhammed Mahmûdpûr ve Muhammed Hüseyin Muhammedî, "Rey", *Dâneşnâme-i Cihân-i İslâm* (Tahran, 1395), 1; C. E. Bosworth, ed., *Historic Cities of the Islamic World* (Leiden-Boston: Brill, 2007), 447; V. Minorsky ve [C. E. Bosworth], "al-Rayy", *EP*, 1995, 471; V. Minorsky, "Rey", *İA* (İstanbul, 1964), 721.

6 İgor M. Diakonoff, *Tarih-i Mâd*, Farsça trc. Kerîm Keşâverz (Tahran: Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1345), 463.

7 Strabo, *The Geography of Strabo, with an English translation by Horace Leonard Jones*, Vol. V (London-Harvard, 1928), 309.

8 Hüseyin Karaçanlı, "Coğrafiyâ-yi Târihî Rey", *Berresihâ-yi Târihî*, 70 (1356): 113-14.

9 Arthur Christensen, *İran der Zaman-i Sâsâniyân*, Farsça trc. Reşîd Yâsemi (Tahran: Donyâ-yı Kitâb, 1368), 229.

Yolu'nun kavşak noktasında yer alması bu durumun oluşmasında temel faktörlerden biri idi. Rey, yalnızca doğu ve batı istikametinde değil Basra Körfezi ve Hint Okyanusu kıyısındaki liman kentlerinden gelenler için de bir ticaret noktasıydı. Birçok ülkeden gelen tüccarlar, şehrin ekonomik ve toplumsal yapısına katkı sağlamaktaydı.¹⁰

İslâm'ın ilk fetihleri döneminde Hz. Ömer zamanında 642 veya 644 yılında ele geçirilen şehirde Arap-İslâm hâkimiyeti yavaş yavaş yerleşmiş,¹¹ bu tarihten sonra şehirde köklü bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmıştır. Emevîler zamanında yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle daha çok muhaliflerin toplandığı bir yer olan şehir, Abbâsîler zamanında daha istikrarlı bir durumda idi. Abbâsî halifesi Mehdî-Billâh'ın Horâsân valiliği döneminde Rey, 775 yılında Muhammediyye adıyla yeniden inşa edilmiş, şehrin etrafına bir siper ve iki hendek kazılmış¹² ve bu tarihten itibaren şehir uzun yıllar Muhammediyye olarak anılmıştır. Öte yandan Rey'de dünyaya gelen Abbâsîlerin en önemli halifelerinden Hârûn Reşîd, Rey'e özel bir ilgi göstermiş ve şehri dünyanın en iyi yerlerinden biri olarak nitelendirmiştir.¹³ Bununla birlikte Abbâsî halifelerinin otoritesinin az olduğu IX. asrın ikinci yarısında şehir mahalli hanedanlıkların çatışma alanı haline gelmiş ve bu çatışmalardan oldukça zarar görmüştür.¹⁴ X. yüzyılda Sâmânîler, Sâcoğulları, Ziyârîler, Büveyhîler gibi devletler ve hanedanların hâkim olduğu şehir¹⁵ XI. yüzyıl ortalarında Selçuklu egemenliğine girerek bu devlete başkentlik yapmıştır.¹⁶

Bununla birlikte coğrafya ilminin VIII. ve IX. yüzyıldan itibaren Müslümanlar arasında revaç bulması neticesinde bu alanda pek çok eser yazılmıştır. Ya'kübî (ö. 905'ten sonra), İbn Rüste (ö. 913'ten sonra), Kudâme b. Ca'fer (ö. 948), İbn Fakîh (ö. X. yy. başları), İstahrî (ö. 951'ten sonra), İbn Havkal (ö. X. yy. ikinci yarısı), Anonim Hudûdül-Âlem (telif tarihi 982-83), Ebû Dülef (ö. 1000), Makdisî (ö. 1000), Yâkût el-Hamevî (ö. 1229), Zekeriyâ Kazvînî, (ö. 1283), Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî (ö. 1340'tan sonra) ve diğer müellifler, yazdıkları eserlerde Rey hakkında mühim bilgiler vermişlerdir.

10 Rante, *Rayy: From Its Origins to the Mongol Invasion*, 6.

11 Osman G. Özgüdenli, "Rey", *DİA* (İstanbul, 2008), 40.

12 Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebü'l-Hilâl, 1988), 311; Türkçe trc., *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 364; Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III (Beyrut: Dâru Sâdr, 1995), 118; Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, *Müşterek-i Yâkût Hamevî*, Farsça trc. Muhammed Pervîn Gonâbâdî (Tahran: Emîr Kebîr, 1362), 167; İbn Fakîh, Ahmed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Büldân*, Tahkik Yusuf El-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416), 537; Kudâme b. Ca'fer, Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, Tahkik Muhammed Hüseyin Zebîdî (Bağdad: Dârü'l-Reşîdî'n-Neşr, 1981), 375; Zekeriyâ Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1998), 375; Melikü's-Şuerâ Behâr, ed., *Mücmelü'l-Tevârih ve'l-Kıyas* (Tahran: Kelâle-i Hâver, y.y.), 43; Ya'kübî, Ahmed b. İshâk, *Kitâbü'l-Büldân*, Tahkik Muhammed Emin Zanâvî (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1422), 90.

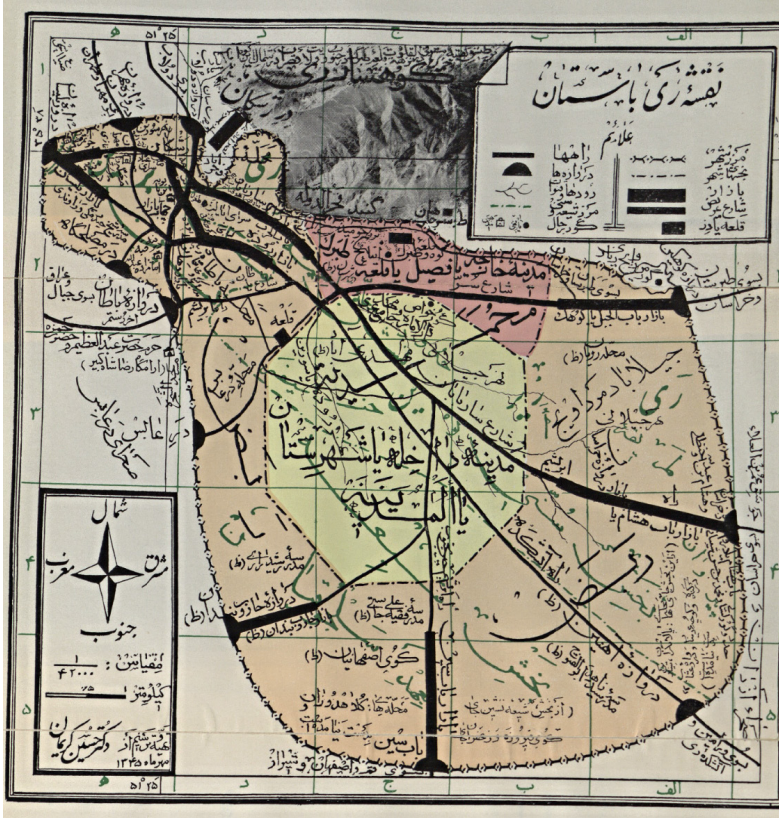
13 Ya'kübî, Ahmed b. İshâk, *Tarihü'l-Ya'kübî*, II (Beyrut: Dârü-Sâdr, y.y.), 425.

14 Şehrin İslâm hâkimiyetinden IX. yüzyıl sonuna kadar geçirdiği siyasi durum için bk. Mustafa Aylar, "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/3, 1025-1037.

15 X. asırda şehrin siyasi durumu için bk. Mustafa Aylar, "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 13, 1-26.

16 Selçuklu döneminde Rey hakkında bk. Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey: Kuruluşundan 1157'ye Kadar*, (Ankara: TTK, 2020)

Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının çoğu Rey'i Cibâl bölgesinin şehirlerinden biri saymışlardır. Şehrin Eski Çağ'da sahip olduğu içyapı Orta Çağ'da değişikliğe uğramıştır. Rey'in ilk bölümü İslâm'dan önce inşa edilmiş ve buraya Rey-i Berîn yani Yukarı Rey adı verilmiştir. Bu bölüm Şehristan, Kale ve Rabaz (Pazar) olmaz üzere üç kısma ayrılmıştır (Resim 1).¹⁷ Şehristan kısmı İç Şehir olarak adlandırılmakla birlikte bu kısmın binalarını Abbâsî Halifesi Muhammed Mehdî yaptırmış ve bundan dolayı burası Muhammediyye olarak anılmıştır.¹⁸ Kale kısmı ise yüksek bir tepenin zirvesinde inşa edilmiş ve burası Dış Şehir olarak adlandırılmıştır.¹⁹ Şehristan ve Kale dışında kalan yerler ise şehrin tüm alışveriş işlemlerinin yapıldığı Rabaz veya Pazar olarak anılmıştır.²⁰

Resim 1: İslâm Döneminde Rey Şehrinin İç Yapısı (Kerimân 1345, s. 23)

17 Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I (Tahran: Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, 1345), 173.

18 Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 311; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 118; Yâkût el-Hamevî, *Müşterek-i Yâkût Hamevî*, 167; İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 537; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harac ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, 375; Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 375; Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, 90; Behâr, *Mücmelü'l-Tevârih ve'l-Kısas*, 43.

19 Rante, *Rayy: From Its Origins to the Mongol Invasion*, 34-36.

20 Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 182.

2. Toplumsal Durum

İslâm dininin İran'a girişinden sonra İran'da Arapların yerleşmeye başlaması şehrin etnik ve dinî yapısında değişmeye yol açmıştır. Ya'kûbî'ye göre VIII. yüzyılın ikinci yarısında Rey halkı Arap ve Acem karışımından oluşmaktaydı.²¹ Zaman içerisinde şehirdeki etnik çeşitlilik daha da artmıştır. VIII. yüzyıldan itibaren şehirde Türklerden bazı gruplar yaşamaya başlamıştır. Deylemliler ve özellikle Alevîler, Ziyârîler ve Büveyhîler zamanında Rey'de çoğunluk idiler.²² İbn Fakîh ve Yâkût'un kaydettikleri bir beyitte Rey'de Türkler ve Deylemlilerin yaşadığı anlaşılmaktadır.²³ Utbî ve Reşidüddîn'in verdikleri bilgiye göre Büveyhîler, Türk, Arap, Deylem ve Acem askerlerine sahiptiler.²⁴ Bu durum çok tabii idi. Zira Abbâsîler zamanından beri Türk ülkelerinden ücretli askerler getirilip çeşitli şehirlere yerleştiriliyorlardı. Bundan dolayı Türkler zamanla Abbâsîler içerisinde çok kuvvetli bir konuma gelmişlerdi. Bu durum Irak'ta olduğu kadar İran coğrafyasında da geçerliydi. Deylemliler'e gelince bunlar zaten Rey şehrine yakın bir coğrafyada yaşıyorlardı. Bilhassa IX. yüzyılda Abbâsîler'in hâkim olduğu uzak sahalarda bir takım sıkıntılar baş göstermesi üzerine Deylem kökenli hanedanlar şehre müdahale etmeye başlamışlardır. Nitekim X. yüzyılın ikinci yarısından XI. yüzyılın ilk yarısına kadar Deylem kökenli Büveyhîler şehre hâkim olmuşlardır.

Şehrin nüfusuna baktığımızda ise bu konuda net bir bilgi vermek güçtür. Rey'in Medlerin en büyük şehri olduğunu ifade etmiştik. Bundan dolayı Eski Çağ'da geniş bir alana sahip olan şehrin nüfusu diğer şehirlere göre daha fazlaydı. Muhtemelen Antik Çağ'da yapılan su kanalları ve tüneller şehrin ekonomik ve demografik yapısını önemli ölçüde artırmıştı.²⁵

İstahrî ve İbn Havkal'e göre X. yüzyılda şehrin alanı 1.5x1.5 fersahtı.²⁶ Buna göre Rey'in alanı takriben 81 km kare olmaktadır. Bununla beraber bazı kaynaklarda şehirde meydana gelen doğal afetler ve saldırılarda çok sayıda insanın yaşamını yitirdiği bildirilmektedir. Bedreddin Kuvâmî Râzî, XII. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen bir depremde 350 bin kişinin öldüğünü²⁷ Necmeddîn Râzî ise Moğolların hücumu sırasında Rey'de 500 bin kişinin öldüğünü bildirmektedir.²⁸ Ancak müelliflerin verdikleri bu bilgiler diğer kaynaklarla tasdik edilmemekle birlikte çok abartılıdır. Öte yandan *Nüzhetü'l-Kulûb*, *Heft İklim* ve diğer bazı eserlerde Rey'de çok sayıda mescid ve yapının varlığından bahsedilir. Verilen rakamların abartılı görünmesine rağmen bu durum, şehrin nüfusunun çok olduğuna işaret etmektedir.²⁹

21 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 89.

22 Kerîmân, *Rey-i Bâstân*, I, 103.

23 İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 547; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 372.

24 Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr, *Tarih-i Yemînî*, Tashih Ca'fer Şi'âr, Farsça trc. Ebû'ş-Şeref Nâsih Curfâdakânî (Tahran: İntişârât-ı İlmî Ferhengî, 1374), 49; Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiü'l-Tevârih (Tarih-i Sâmâniyân ve Büveyhiyân ve Gaznevîyân)*, Tashih Muhammed Rüşen (Tahran: Merkez-i Pejuheşi-yi Mirâs-i Mektûb, 1386), 24.

25 Rante, *Rayy: From Its Origins to the Mongol Invasion*, 6.

26 İstahrî, İbrahim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Tahkik Ahmed b. Sehl Ebûzeyd, (Beyrut: Dârü-Sâdr, 1927), 207; İbn Havkal, Muhammed b. Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II (Beyrut: Dârü Sâdr, 1938), 371.

27 Bedreddin Kuvâmî Râzî, *Divân-i Kuvâmî Râzî*, Tashih Mîr Celaleddîn Hüseyî Urmevî (Tahran, 1334), 1.

28 Necmeddîn Râzî, *Mirsâdü'l-İbâd*, Tashih Muhammed Emîn Riyâhî (Tahran, 1384), 17.

29 Kerîmân, *Rey-i Bâstân*, I, 108.

Resim 2: Eski Çağ'da Rey şehrinin yerleşim bölgesinin toplandığı günümüzdeki Çeşme Ali (Aylar 2016)

Müellifler Rey halkının özellikleri konusunda hem olumlu hem de olumsuz bilgiler vermişlerdir. İstahrî, Rey halkının mürüvvet, zekâ ve yiğitlik sahibi olduğunu belirtmiştir.³⁰ İbn Havkal ise halkın cömert, ilim ve diyanet sahibi kişiler olduğunu ifade etmiştir.³¹ Makdisî ise “Reisleri kültürlü, halkı zeki, kadınları iyi birer ev kadınıdır. ... Burada yaşayan insanların çehreleri güzeldir. Zeki, mağrur ve nazik insanlardır.” demektedir.³²

İstahrî ve İbn Havkal, Rey halkının Irak halkı gibi giyindiklerini söylemektedir.³³ Makdisî, Cibâl bölgesi içinde en güzel yüz rengine Rey halkının sahip ve diğerlerinin karayağız olduğunu bildirmektedir. Yine Makdisî, Cibâl bölgesi içindeki dillerin ve lehçelerin farklılıklar gösterdiğini vurgulayarak Rey halkının “râ” harfini kullandıklarını, “râdeh” ve “râkin” dediklerini, Rey halkının adlarını değiştirerek Ali, Hasan ve Ahmed yerine Alkâ, Haskâ ve Hamkâ söylediklerini, Acem halkları içinde dilleri en düzgün ve kullanımı en kolay olanın Rey halkının dili olduğunu ifade etmiştir.³⁴

Bununla birlikte bazı müellifler Rey halkının olumsuz özelliklere sahip olduğunu kaydetmişlerdir. Ebû Dülef, “Rey halkı cinsi bozuk, cahil fakat çok zekidir. ... Oranın halkı kan döküp, adam öldürmede de korkusuz ve cesaretlmişler.” demektedir.³⁵ İbn Fakîh ve

30 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 208.

31 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II, 379.

32 Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, (Leiden: Brill, 1906), 390; Türkçe trc., *İslam Coğrafyası (Ahsenü'l-Takasim)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge, 2015), 405.

33 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 208; İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II, 379.

34 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 398; Türkçe trc., 414-15.

35 Ebû Dülef, *Sefernâme-i Ebû Dülef der İran*, Tashih ve Talik: V. Minorsky, Farsça trc. Seyyid Ebulfazl Tabâtabâyî, (Tahran: İntişârât-ı Zevvâr, 1354), 75; Türkçe trc., *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk)*, Tercüme ve Notlar Serdar Gündoğdu, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 103.

Yâkût, Rey halkının hayâsızlığını bildirmişlerdir.³⁶ Makdisî ise “Âlimi insanı saptırır. ... İnsanların kalpleri kasvetli, cami cemaati münkirdir.” demektedir.³⁷ Zekeriyâ Kazvînî, Rey halkı arasında mezhebî kavgaları anlatırken aralarında kan dökme ve katlin yaygın olduğunu söylemektedir.³⁸ Emîn Ahmed Râzî (ö. 1594’ten sonra) ise Rey halkının çoğu zaman birbiriyale muhalif olduğunu ifade etmiştir.³⁹

3. Ekonomik Durum

3.1. Ticaret

Büyük İpek Yolu’nun kavşağında bulunmasından dolayı eski zamanlardan beri şehre ticarî kervanlar sık sık uğruyor ve şehirde her çeşit ürün bulunuyordu. Çin tarafından gelen kervanlar Horâsân veya Hişâm Kapısından Rey’e giriş yapıyorlar, Bâtân Kapısı ve Cibâl üzerinden Hemedân’a ulaşıyorlardı. Sîn Kapısı’nın kollarından bir yol İsfahân ve Şîrâz’a gidiyordu. Kûhekin, Dûlab ve Belîsân Kapılarından kuzey ve kuzeybatı istikametine gidiliyordu. Anadolu, Yunan, Şam, Mezopotamya, Çin, Hind ve Maveraünnehir tarafından gelen tüccarlar Rey’den geçiyorlardı. Rey’e dünyanın dört bir yanından tüccarların gelip gitmesi şehri ekonomik ve kültürel bakımdan zenginleştiriyordu. Bu duruma İslâm coğrafyacıları da temas etmişlerdir. Hudûdü’l-Âlem’de Rey’in, mâmur, büyük ve nüfusu kalabalık bir şehir olduğu, içinde çok sayıda tüccar bulunduğu belirtilmiş;⁴⁰ Makdisî, şehirde ticaretin canlı olduğunu dile getirmiş;⁴¹ Yâkût, Rey’in önemli ticaret şehirlerinden birisi olduğunu bildirmiştir.⁴² İbn Fakîh ise X. yüzyılda Rey ticaretinin önemine ve Yahudiler’in bu ticaretteki rolüne vurgu yapmıştır. Müellife göre bu dönemde İrmîniyye, Âzerbaycân, Horâsân, Hazar ve Bilâd-ı Bürcân (Cürcân) tüccarları Rey’e gelmekteydi. Tüccarlar deniz yolundan doğudan batıya ve batıdan doğuya sefer yapmaktaydı. Bilhassa Yahudiler bu ticarete mühim bir rol oynuyorlar ve Farsça, Arapça, Rumca ve Frenkçe biliyorlardı.⁴³

Rey ticaretinde pazarların önemi büyüktü. İstahrî ve İbn Havkal, Rey’in en önemli pazarlarının Rûde, Belîsân, Dehek, No/Nev, Nasrâbâz, Sârbânân, Bâbu’l-Cebel, Bâbu Hişâm ve Bâbu Sîn olduğunu söyleyerek bunların içinde en bayındır pazarın Rûde Pazarı olduğunu ve Rûde Pazarı içinde büyük ticarethaneler ve hanlar bulunduğunu bildirmiştir.⁴⁴ Bu pazarlar genellikle Rabaz’da kurulurdu. Şehrîstan ve Kale içinde pazar yoktu.⁴⁵ Muhtemelen pazarların hepsi açık ve çatisızdı. Bundan dolayı bazı pazarlar ağaçlık; bazıları ise geniş yollarda kuruluyordu.⁴⁶

36 İbn Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, 476; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, V, 413.

37 Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Marifetü’l-Ekâlîm*, 391; Türkçe trc., 406.

38 Zekeriyâ Kazvînî, *Asârü’l-Bilâd ve Ahbârü’l-İbâd*, 376.

39 Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklim*, Tashih Cevâd Fâzıl, C. III (Tahran: Ali Ekber İlmî, y.y.), 6.

40 *Hudûd al-Âlam (The Regions Of The World)*, İngilizce trc. V. Minorsky, 2. baskı (London, 1970), 132; , Türkçe trc., *Hudûdü’l-Âlem mine’l-Maşrîk ile’l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman ve Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi, 2008), 90-91.

41 Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Marifetü’l-Ekâlîm*, 390; Türkçe trc., 405.

42 Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, III, 118.

43 İbn Fakîh, *Kitâbü’l-Büldân*, 540.

44 İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, 208; İbn Havkal, *Kitâbu Süretü’l-Arz*, II, 378.

45 Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Marifetü’l-Ekâlîm*, 391; Türkçe trc., 406.

46 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü’l-Arz*, II, 378; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, III, 206; İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, 208.

3.2. Tarım

İslâm coğrafyacılarına göre Rey, zirai ürün bakımından zengindi ve şehirde birçok ürün yetişiyordu. Şehir, su ve iklim bakımından uygun olduğu için çeşitli zirai ürünlerin yetişmesi için elverişli konumdaydı. Zekerıyyâ Kazvîni'ye göre Rey'de fazla miktarda tahıl ve ürün yetiştirilmekteydi.⁴⁷ Hamdullah Müstevfî Rey'in köylerinden biri olan Tahran'ı anlatırken burada yetişen ürünlerin bolluğundan ve ucuzluğundan bahseder ve "Tahran'da, tahıl ve pamuk çok iyi yetişir. Burada, yılın birçok zamanında ucuzluk vardır. Yokluk ve fakirlik burada çok az görülür. Buradan, birçok vilayetlere mal ve yiyecek götürülür." der.⁴⁸ Rey'de pamuk ve pamuktan üretilen ürünler önemli bir gelir kaynağıydı. Bundan dolayı birçok müellif Rey'de pamuğun yetiştirilmesinden ve başka ülkelere ihraç edilmesinden bahsetmişlerdir.⁴⁹

Rey'in suyunun çokluğu, uygun hava ve iklim koşullarına sahip olunması nedeniyle şehirde farklı türlerde ağaçlar ve bitkiler yetiştirilmekle birlikte çeşitli meyve ve sebze üretilmekteydi.⁵⁰ Ebû Düleif, Rey'in birçok meyvesinin Kasrân'dan temin edildiğini, Rey'de dört ay mevsim gülü bulunduğunu, kayısı ve eriğin çok tüketildiğini bildirmiştir.⁵¹ Zekerıyyâ Kazvîni, incir, şeftali ve üzümün şehirde çok olduğunu belirterek burada "Melâhî" denilen, taneleri hurma taneleri kadar ve salkımları hurma salkımları kadar büyük, ağırlığı 100 rıtl'a kadar ulaşan, kış boyunca devam eden ve Rey'den Kazvîn'e götürülen güzel bir üzüm türünden bahsetmiştir. Ayrıca yazar "Râzakî" adı verilen, taneleri gölgede kurutulan ve diğer yerlere götürülen başka bir üzüm türünden daha söz etmiştir.⁵² Hamdullah Müstevfî ise Tahran'dan bahsederken meyvelerden nar, armut, şeftali ve üzümün meşhur olduğunu ifade etmiştir.⁵³ Diğer taraftan Rey, bostancılık açısından da zengin bir yerdi ve Rey'de fazla miktarda kavun üretiliyordu. Makdisî, Rey'in bereketli kavun tarlalarına sahip olduğunu ve "Dârü'l-Battîh" adı verilen bir kavun pazarının şehirde kurulduğunu bildirmiştir.⁵⁴

Hudûdü'l-Âlem'e göre Rey'de yağ ve şarap üretimi de yapılmaktaydı.⁵⁵ Ebû Düleif, Rey'de gördüğü bir Mecûsî'nin Horâsân askerleri için çok fazla miktarda şarap ürettiğini bildirmektedir.⁵⁶ Muhtemelen şehirde üretilen içkileri Müslüman olmayanlar tedarik ediyor ve bu içkiler daha çok onlar tarafından tüketiliyordu.

Orta Çağ toplumlarında geçim kaynağının temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Bu durum İran şehirleri için de geçerliydi. İstahrî ve İbn Havkal, Cibâl bölgesinde koyunun

47 Zekerıyyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 375.

48 Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Nşr. Guy Le Strange (London-Leiden, 1915), 54.

49 *Hudûd al-Âlam*, 132; Türkçe trc., 90-91; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 390, 391, 395-96; Türkçe trc., 405, 412; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 210; İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II, 379-80.

50 Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, 90; Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 390; Râzî, *Heft İklîm*, III, 4.

51 Ebû Düleif, *Sefernâme-i Ebû Düleif der İran*, 75; Türkçe trc., 103. Kasrân'dan çıkan bu güle İbnü'l-Esir de işaret etmiş ve buradan çıktığı için Kasrânî diye adlandırıldığını belirtmiştir. İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî'l-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça, C. VIII (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 101.

52 Zekerıyyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 376.

53 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, 54.

54 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 391; Türkçe trc., 406.

55 *Hudûd al-Âlam*, 132; Türkçe trc., 90-91.

56 Ebû Düleif, *Sefernâme-i Ebû Düleif der İran*, 73; Türkçe trc., 102.

çok fazla olduğunu, insanların süt ürünlerini çok tükettiğini hatta Cibâl’de üretilen peynirin uzak yerlere götürüldüğünü bildirmektedir.⁵⁷ Makdisî’nin verdiği bilgiye göre Cibâl bölgesinin genel içeceği bal ve süttü.⁵⁸

3.3. Madenler

İslâm coğrafyacıları Rey’in sahip olduğu madenler konusunda birbirine yakın bilgiler vermişlerdir. Ebû Dülef, bizzat gördüğü Rey’i anlatırken “Bu şehrin yakınlarında Taberek adında bir dağ daha vardır... Yine bu dağda altın ve gümüş madenleri bulunmakta fakat onları çıkarma masrafını karşılamadığı için kimse uğraşmıyordu.” diye belirtmiştir.⁵⁹ Zekeriyâ Kazvîni, Taberek Dağı’nda altın madenleri bulunduğunu fakat çıkarılması için harcanacak paranın çok fazla olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰ Hamdullah Müstevfî, Zekeriyâ Kazvîni’ye benzer bilgiler vererek Taberek Dağı’nda altın ve gümüş madenlerinin olduğunu ancak bunları çıkarmak için harcanan paranın kazanılacak gelirden fazla olduğu için kimsenin bu madenleri çıkarmadığını ve bundan dolayı çoğu zaman kapalı kaldığını ancak Selçuklular döneminde sürekli açık kaldığını bildirmiştir.⁶¹ Öte yandan Zekeriyâ Kazvîni, Rey dağlarından çıkarılan, insanın başında kullanılan ve diğer şehirlere gönderilen bir kil veya topraktan bahsetmektedir.⁶²

3.4. Zanaat

Orta Çağ’da Rey’de çeşitli ürünler üretilmekte ve bunların bir kısmı ihraç edilmekteydi. Muhtemelen bunlar tüccarlar vasıtasıyla çeşitli ülkelere götürülmekteydi. Hudûd’l-Âlem’e göre Rey’de pamuklu eşyalar, cübbe, pamuk, seramik, yağ ve şarap üretilmekte ve şehrin bölgelerinden güzel yün taylasan getirilmekteydi.⁶³ Makdisî, Rey halkının maharetli ve el sanatlarında kabiliyetli olduklarını, Rey’in arpa biraları ve hazır giysilerinin meşhur olduğunu ve Rey’den hazır elbise, çift düğüm dokumalar, pamuk, çuvaldız ve iç çamaşırı ihraç edildiğini belirtmektedir.⁶⁴ İstahrî, Rey’den, Bağdâd ve Âzerbaycân’a pamuk, elbise ve kaftan götürüldüğünü söylemiş;⁶⁵ İbn Havkal, İstahrî’ye benzer bir şekilde Rey’den Irak’a, Azerbaycan’a ve diğer yerlere pamuk, güzel elbiseler, hırkalar ihraç edildiğini beyan etmiştir.⁶⁶ Ebû Dülef ise Rey’de “Râzî” adında çok meşhur bir kumaş dokunduğunu onun gibisinin hiçbir yerde bulunmadığını ifade etmiştir.⁶⁷

57 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 203; İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II, 373.

58 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 384.

59 Ebû Dülef, *Sefernâme-i Ebû Dülef der İran*; Türkçe trc., 101.

60 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 375.

61 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 198, 202.

62 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 376.

63 *Hudûd al-Âlam*, 132; Türkçe trc., 90-91.

64 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 390, 391, 395-96; Türkçe trc., 405, 412.

65 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 210.

66 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II, 379-80.

67 Ebû Dülef, *Sefernâme-i Ebû Dülef der İran*, 75; Türkçe trc., 103.

3.5. Vergi ve Haraç

Ya'kûbî'ye göre IX. yüzyılın ikinci yarısında Rey'in vergisi 30 milyon dirhem idi.⁶⁸ Fakat müellifler genellikle Rey'in vergisini 10-12 milyon dirhem arasında göstermişlerdir. İbn Fakîh, Rey şehrinin vergisinin her zaman 12 milyon dirhem olduğunu söyleyerek bu verginin çokluğundan dolayı halkın Horâsân'dan Bağdâd'a dönen Halife Me'mûn'a müracaat ederek verginin azaltılmasını istediğini, bu talebi kabul eden Me'mûn'un vergiyi iki milyon dirhem azalttığını bildirmiştir.⁶⁹ Kudâme b. Ca'fer de İbn Fakîh'e benzer bilgiler vererek, Rey halkının Ebû Müslim Horâsânî'nin öldürülmesi üzerine isyan etmesinden dolayı Halife Mansûr'un vergi miktarını artırdığını belirtir.⁷⁰ Ya'kûbî, Makdisî ve İbn Hurdâzbih, Rey'in haracının 10 milyon dirhem olduğunu bildirmişlerdir.⁷¹ Bundan dolayı X. yüzyılda Rey'in vergi miktarının 10 milyon dirhem olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan Hamdullah Müstevfî, XIV. yüzyılda şehrin vergisinin 700 bin tümen olduğunu belirtmiştir.⁷²

Rey halkı alışverişlerinde dirhem ve dinar kullanmaktaydılar.⁷³ Ağırlık ölçüsü olarak ise "men" kullanılmaktaydı. Makdisî, Cibâl bölgesinin men miktarının farklılık gösterdiğini söyleyerek Rey men'inin 600 dirhem Cibâl bölgesinde ritl'in 300 dirhem olduğunu ve Rey'de eti ritl ile tartıklarını belirtmiştir.⁷⁴ Ayrıca İstahrî ve İbn Havkal, Rey'deki men'in 600 dirhem olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁵

4. Dinî Durum

Rey, İslâm'dan önce Zerdüştiler ve Zerdüşti din adamları mübedlerin büyük üssü ve dinî merkezi olarak bilinmekte olup mukaddes bir şehir sayılmaktaydı ve mübedlerin idaresi altındaydı.⁷⁶ Bununla birlikte Zerdüş'tün Ragâ'da (Rey) doğduğu rivayet edilmesi dinî bakımdan şehrin önemini daha da artırmaktaydı.⁷⁷

Müslümanlar Rey şehrini ele geçirdikten sonra burada bulunan Zerdüştiler ile bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre, cizye ve haraç ödemeleri karşılığında Zerdüştilerin ateşkedelerine dokunulmayacaktı.⁷⁸ İran'a İslâm'ın gelişi ile birlikte batı bölgelerinde yaşayan Zerdüştiler doğu bölgelerine ve Hindistan'a göç etmeye başladılar.⁷⁹ Bundan dolayı Rey'de İslâm hâkimiyetinin

68 Ya'kûbî, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, II, 233.

69 İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 539. Bu bilgiyi Yâkût da tekrar etmektedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 118.

70 Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, 376.

71 Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, 90.

72 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 52.

73 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II, 379; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 208.

74 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 397.

75 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 213; İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II, 382. Buradaki dirhem ağırlık birimi olan dirhemdir.

76 Diakonoff, *Tarih-i Mâd*, 463.

77 Hândmîr, Gıyâseddin b. Humâmeddin, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâdü'l-Beşer*, Tashih Muhammed Debîr Siyâkî, C. I (Tahran, 1362), 200.

78 Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, 374.

79 Nimet Yıldırım, "Zerdüş'tün Kutsal Kitabı Avesta", *Şarkiyat Mecmuası* 18 (2011): 148.

başlangıcından sonra şehirde Müslümanların sayısının artmaya başladığını, buna paralel olarak da Zerdüştilerin sayısının düşüş gösterdiğini söyleyebiliriz.

İslâm'ın ilk dönemlerinde herhangi bir mezhepsel bölünme olmadığı için Rey'deki Müslümanlar arasında herhangi bir ihtilaf mevcut değildi. Ancak sonraki dönemlerde yaşanan mezhebî bölünmeler, Rey'de de kendini göstermiştir. Makdisî, X. yüzyılda Rey halkının farklı mezheplere sahip olduğu konusunda dikkate değer bilgiler vererek bunun merkezi ve kırsal yerlere göre farklılık gösterdiğini ifade eder.⁸⁰ Rey'deki mezhepsel bölünme sonraki asırlarda devam etmiş, XIII. yüzyılın ilk yarısında Yâkût, ikinci yarısında Zekeriyâ Kazvîni; XIV. yüzyılda Hamdullah Müstevfî bu durumu ifade etmiştir.⁸¹ Mezhepler arsındaki bölünmeler sadece Sünnîlik ve Şîilik arasında yaşanmamış Sünnî mezheplerin fıkhi kolları da kendi aralarında mücadeleye tutuşmuşlardır.

Makdisî'nin verdiği bilgilere göre X. yüzyılda Rey'de farklı mezhep mensupları ve kolları yaşamaktaydı. Rey'de yaşayan halkın çoğu Hanefilerin Neccârîyye⁸² kolundan idi. Fakat kırsal kesimde yaşayanlar Neccârîyye'nin bir alt kolu olan Za'ferânî inancına sahip idiler ve Kur'an'ın mahlûk olduğuna inanmaktaydılar.⁸³ Kur'an'ın mahlûk olduğu inancı dile getirildiği zaman bu inanca sahip olan kişilerin Mu'tezile Mezhebine sahip olduğu akla gelir. Makdisî, her ne kadar bu inanç mensuplarını Hanefî olarak saysa da hataya düşmüştür. Bunlar çoğunlukla Mu'tezile veya Mürcie'den yahut Cebriyye'den sayılmıştır. Halife Mütevekkil döneminde mihne hareketine son verilmesi üzerine bu inanca mensup kişiler Bağdâd ve Irak'tan çıkarılmış ve bunlar Rey, Taberistan ve Cürcân yörelerine gitmişlerdir.⁸⁴ Bu durum IX. yüzyılda Rey'in farklı muhalif kesimler tarafından tercih edilen bir yer olduğunu göstermektedir. Yine Makdisî'ye göre X. yüzyılda Rey'de Hanbelîler çoktu ve bu, bariz bir şekilde göze çarpıyordu.⁸⁵ Ancak Yâkût'a göre ise XIII. yüzyılda Rey'de Hanefiler Şâfiîlerden çok; Şîilerden azdı. Şîiler, Rey nüfusunun yarısını oluşturuyordu ve kırsal kesimin büyük bir kısmı Şîî idi. Çok az sayıda Hanefî vardı ve kırsalda hiç Şâfiî bulunmamakta idi.⁸⁶ Zekeriyâ Kazvîni'ye göre ise XIII. yüzyılın ikinci yarısında Rey halkı Şâfiî, Hanefî idi ve Şâfiîlerin sayısı Hanefiler'den azdı.⁸⁷

Rey şehrinde farklı mezheplerin bir arada yaşaması zaman zaman büyük olaylara neden oluyor ve yaşanan mezhebi kavgalar sonucunda birçok insan hayatını kaybediyordu. Yâkût'a göre o dönemde mezhepler arasındaki mücadele nedeniyle Şâfiîler sayılarını artırmış, diğer mezhep mensuplarının sayısı yok olma derecesine gelmiştir. Hanefî ve Şâfiîler, Şîilere karşı birleşmiş, onları mağlup etmiş ve Şîiler bu mücadeleden sonra âdeta yok olmuşlardır. Ancak

80 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 395; Türkçe trc., 412.

81 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 117; Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 376; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 54.

82 Neccârîyye, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'ın (ö. 230/845 civarı) kurduğu kelâm ekolüdür. Za'ferânîyye ise Ebû Abdullah İbnü'z-Za'ferânî'ye mensup olanların oluşturduğu Neccârîyye'den ayrılan bir fırkadır. Mustafa Öz, "Neccârîyye", *DİA* (İstanbul, 2006), 482-83.

83 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 395; Türkçe trc., 412.

84 Öz, "Neccârîyye", 482.

85 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 395; Türkçe trc., 412.

86 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 117.

87 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 376.

Hanefiler ve Şâfiîler bu olaydan sonra birbirleriyle mücadele etmeye başlamışlardır. Şâfiîler daha az olmalarına rağmen Hanefileri mağlup etmiş, bundan dolayı kırsal kesimdeki Hanefiler silahlanmış ve şehirdeki Hanefilere yardım etmek için şehre gelmişlerdir. Fakat bunun bir faydası olmamış, Hanefiler de bu olaydan sonra yok olmuşlardır.⁸⁸ Zekeriyâ Kazvîni de Yâkût'a benzer bilgiler vermiştir. Müellife göre Hanefiler ve Şâfiîler taassup sahibiydiler ve birbirleriyle savaşıyorlardı. Şâfiîler sayıları az olmasına rağmen sürekli olarak galip geliyorlardı.⁸⁹

Rey'de Ehl-i Beyt taraftarlığı Emevîler zamanında ortaya çıkmış ve sonraki asırlarda artarak devam etmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında Ümeyyeoğulları'nın Alioğulları'na ve mevaliye karşı uyguladığı politikanın rolü büyüktür. Ebû Dülef, Sûrîn (Rûde) Nehri'ni anlatırken insanların buraya yaklaşmadıklarını, bu suyu mekruh ve uğursuz bildiklerini, yaşlı birinden bunun sebebini sorduğunda Ehl-i Beyt'ten Yahya b. Zeyd'i öldüren kılıcın bu suda yıkıldığı için böyle yaptıklarını bildirmiştir.⁹⁰ Yahya b. Zeyd, Emevîler döneminde 742-43 tarihinde şehit edilmiştir. Bundan dolayı Emevî Hilafetinin sonlarında Rey'de Ehl-i Beyt taraftarlarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Rey'de Şîilik'in tedricen kuvvetlenmiş ve Büveyhîlerin iktidarı zamanında doruk noktasına ulaşmıştır. Büveyhîler döneminde Rey'de Şîi Mezhebe mensup birçok fakih, âlim, şair ve düşünür ortaya çıkmıştır. Ancak Gazneli Mahmud'un Rey şehrini ele geçirmesiyle birlikte bu durum tersine dönmüştür.⁹¹ Selçuklular döneminde ise Selçukluların özgürlükçü tutumları nedeniyle Şîiler daha rahat bir ortama kavuşmuşlardır. Selçuklu devlet ricali Sünnî olmalarına rağmen Şîilere daha ılımlı yaklaşmışlardır.⁹² 1186-87 yılında İldenizli Muhammed Cihân Pehlivan'ın ölümünden sonra Rey'de Sünnîler ve Şîiler arasında büyük çatışmalar olmuş, halk muhtelif yerlere dağılmış, bazıları öldürülmüş ve şehir tahrip edilmiştir.⁹³ Yâkût'a göre XIII. yüzyılın başlarında Rey'de mezhebî kavgalar nedeniyle halktan çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir.⁹⁴ Hândmîr'e göre Moğol istilası sırasında halk arasında mezhebî ihtilaflar şiddetli bir haldeydi. Bu esnada Moğollar'ın Rey'e gireceği haberi duyulması üzerine Şâfiîler, Moğol kumandanlarından Cebe ve Sübeday'ı karşılamak için yola çıkmışlar ve yarısı Hanefî olan şehir halkının katledilmesi için Moğollar'ı teşvik etmişlerdir. Moğollar şehre girdikten sonra önce Hanefîleri, ardından Şâfiîleri katletmişlerdir.⁹⁵

88 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 117.

89 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 376.

90 Ebû Dülef, *Sefernâme-i Ebû Dülef der İrân*, 74-75.

91 1029 yılında Rey'i ele geçiren Gazneli Mahmud, şehirde bulunan Bâtînî ve Karmatî mezhebine mensup çok sayıda kişiyi öldürmüştü ve Mu'tezile mezhebine mensup olanları da Horâsân'a sürmüştü. Bk. Sıbt İbnü'l Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtü'z-Zaman Fî Tarihü'l-Âyân*, Tahkik İbrahim Ez-Zeybek, XVIII (Dimaşk: Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye, 1434), 349-350; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Tarihü İbn Haldûn (El-İber)*, Tahkik Halil Şehâde ve Süheyl Zekkâr, IV (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421), 637; Gerdîzi, Ebî Said Abdülhây b. el-Dahhâk b. Mahmûd, *Zeynü'l-Ahbâr*, Tashih Abdülhây Habîbî, (Tahrân: Donyâ-yi Kitâb, 1363), 418.

92 Hüseyin Kerîmân, *Rey-i Bâstân*, II (Tahrân: Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, 1349), 52-53.

93 İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî'l-Tarih*, çev. Abdülkerim Özyayın, XI (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 415.

94 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 117

95 Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâdü'l-Beşer*, Tashih Muhammed Debîr Siyâkî, III (Tahrân, 1362), 32-33.

Zerdüştiler zamanında Rey’de Zerdüşti eksenli bir kültür oluşmasına rağmen bilhassa Büveyhiler ve Selçuklular döneminde başkent olan şehirde İslâm dinî eksenli bir kültür gelişme göstermişti. Büveyhiler döneminde Şiiler, bu mezhebe has dinî öğeleri yaşamlarında tatbik etmekteydiler. Öte yandan Rey’de, İslâm döneminde özellikle Büveyhiler ve Selçuklular döneminden itibaren, aklı ve naklî ilimler büyük gelişmeler göstermiştir. Makdisî “Medreseleri ve meclisleri vardır. Maharetli, el sanatlarında kabiliyetlidirler ve zahireleri boldur. Fıkıh bilgisi olmayan bir erkek, bilim sahibi olmayan bir reis göremezsın. Muhtesibi şöretli, hatipleri belagatlıdır. Burası, İslâm’ın iftihar kaynaklarından birisi ve şehirlerin anasıdır. Önemli şeyhleri, kurraları, imamları, zahitleri ve gazileri vardır.” diyerek bu duruma işaret etmiştir.⁹⁶

5. Mimari Durum

Rey’in iç yapısına bakıldığında şehrin ilk bölümü İslâm’dan önce inşa edilen Yukarı Rey adı verilen yerdı. İkinci bölümü ise Yukarı Rey’in güneyinde, Bibî Şehrbânû Dağı’nın güneyinde kurulan Aşağı Rey idi. Yukarı Rey, İslâm döneminde tüm görkemini Aşağı Rey’e bırakmıştır. Halife Mehdî’nin 775 yılında Muhammediyye’yi inşa ettirmesi mimari açıdan Rey için dönüm noktalarından biridir. Mehdî, şehrin etrafını hendeklerle çevirterek şehirde büyük bir cami inşa ettirdi. Ardından Rey, alçak duvarlarla çevrilererek iki kısma ayrıldı. Halk, duvarın içindeki kısma İç Şehir; duvarın dışındaki kısma ise Dış Şehir adını verdi. Bununla birlikte Muhammediyye temelde Şehristan, Kale ve Rabaz yahut Pazar denilen üç kısma ayrılmaktaydı.⁹⁷

5.1. Câmiler

Müslümanlar Rey’i fethettikten sonra şehirde İslâm mimarisi gelişmeye başlamış buna bağlı olarak Müslümanlar için olmazsa olmazlardan olan camiler inşa edilmiştir. Rey’in ilk camisi hakkında en eski bilgilere Belâzurî’nin eserinde rastlanmaktadır. Belâzurî “Rey halkı sık sık anlaşmayı bozduğu için Hz. Osman’ın Kûfe valisi Ebû Musa’nın zamanında, Karaza b. Ka’b el-Ensarî şehri yeniden fethetti. Şehir valileri ez-Zenbedî kalesine inerler; halk, vali için yapılmış camide cuma namazı kılardı. Bu mescid, son zamanlarda yapılan alçak duvarın içine alındı” demektedir.⁹⁸ Belâzurî’nin ifadelerinden buranın Müslümanların ilk camisi olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca burada Cuma Namazı kılınması buranın büyüklüğüne de delalet etmektedir. Bu cami, Kale içerisinde, muhtemelen günümüzdeki Nakkâre Hâne Dağı’nın yakınlarında yer almakta olup Taberek Kalesi de bu bölgede bulunmaktaydı.⁹⁹

Belâzurî, Halife Muhammed Mehdî’nin Rey şehrini inşa ettirdiği sırada burada büyük bir cami yaptırdığını söylemektedir. “... Orada Ammar b. Ebî’l-Hasîb eliyle büyük bir cami yaptırdı;

96 Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Marifetü’l-Ekâlîm*, 390; Türkçe trc., 405.

97 Daha fazla bilgi için bk. Mustafa Aylar ve Ataollah Hassani, “Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrini Dair Bazı Tespitler”, *Turkish Studies*, 15(8), 3373-3388.

98 Belâzurî, *Fütûhu’l-Buldân*, 311; Türkçe trc., 364.

99 Kerîmân, *Rey-i Bâstân*, I, 321.

caminin duvarına kendi adını ve yapılış tarihi 158 (775) yılını yazdırdı.”¹⁰⁰ Bu cami hakkında İstahrî ve İbn Havkal, şehirden bahsederken “etraftan bir kale ve içinde Mescidü'l-Câmi vardır” demişlerdir.¹⁰¹ Bu bilgilerden yola çıkarak bu caminin Şehristan içinde yer aldığını söyleyebiliriz. Ebû Dülef, Rey'e geldiği zaman “... şehirde büyük bir cami vardır.” diye tarif etmiştir.¹⁰² Abdülcelil Kazvîni Râzî (ö. XII. yüzyıl ikinci yarısı) bu caminin adını Câmi-i Atık diye kaydetmiştir.¹⁰³ Makdisî, caminin iç şehir istikametinde kale yakınında bulunduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴ İbn Rüste, “Büyük Cami'nin ön tarafında ve çıkılması zor bir dağın tepesinde bir kale bulunur.”¹⁰⁵ demektedir. Müelliflerin burada bahsettikleri kale Taberek Kalesi ve bahsedilen dağ ise günümüzdeki Nakkâre Hâne Dağı'dır. Bütün bu bilgilerden sonra bu caminin Şehristan içinde Yukarı Rey'in doğusunda Kalenin alt kısmında olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰⁶

Bazı kaynaklarda Rey'de yapılan camilerin sayısı oldukça abartılı gösterilmiştir. XIV. yüzyıl müelliflerinden Hamdullah Müstevfî Rey'de 30.000 cami, 2.750 minare inşa edildiği söylemektedir.¹⁰⁷ Emîn Ahmed Râzî ise “Mehdî-Billâh zamanında Rey şehrinin imarına önem verildi. 96 mahalle, her mahallede 46 sokak, her sokakta 40.000 ev ve her sokakta 1.000 mescit/cami vardı.” diye ifade etmektedir.¹⁰⁸ Bize göre bu rakamlar oldukça abartılıdır. Ancak bununla birlikte şehirde çok fazla cami ve mescidin bulunduğunu söyleyebiliriz.

5.2. Kaleler

5.2.1. Taberek Kalesi

Bu kale Rey tarihi boyunca çokça zikredilmiştir. Taberek (طبرک) muhtemelen Taber (طبر) kelimesinin küçültme eki almış halidir. Hândmîr, Taberek kelimesindeki kef kelimesinin küçültme eki olduğunu ve Taber kelimesinin İbrance'de dağ manasına geldiğini ifade etmiştir.¹⁰⁹ Mar'aşî, Taberî dilinde dağa Taber denildiğini dile getirmiştir.¹¹⁰ Mirâtü'l-Büldân'da ise Taber kelimesinin Farsça'da dağ ve Taberistân'ın dağlık ve kef harfinin Farsça'da küçültme eki olduğunu ve bundan dolayı Taberek'in küçük dağ anlamına geldiğini belirterek Taberek Kalesi'nin küçük bir dağ üzerinde kurulduğu için bu ismi alabileceğini belirtmiştir.¹¹¹

100 İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 537-38; Belâzûrî, *Fütühu'l-Büldân*, 311; Türkçe trc., 364.

101 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 208; İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II, 378.

102 Ebû Dülef, *Sefernâme-i Ebû Dülef der İrân*, 72; Türkçe trc., 101.

103 Abdülcelil Kazvîni Râzî, Nasîreddîn Ebû'l-Reşîd, *Nakz*, Tashih Celaleddîn Muhaddis (Tahran: Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, 1358), 372.

104 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 391; Türkçe trc., 406.

105 İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer, *Kitabu'l-A'lâku'n-Nefise* (Leiden-Brill, 1892), 159-60.

106 Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, 324-25.

107 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, 53.

108 Râzî, *Heft İklîm*, III, 3.

109 Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâdü'l-Beşer*, I, 186.

110 Zahîreddîn b. Nasîreddîn Mar'aşî, *Tarih-i Taberistân ve Rüyân ve Mâzenderân* (Tahran: Müessesesi-i Matbû'ât-i Şark, 1361), 108; Ebûlfeth Hakîmyân, *Aleviyân-ı Taberistân* (Tahran, 1368), 36.

111 İ'timâdü's-Saltana, Muhammed Hüseyin b. Ali, *Mirâtü'l-Büldân*, Tashih Abdülhüseyn Nevaî ve Mir Haşim Muhaddis, IV (Tahran, 1367), 2216; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur* (Cambridge, 1930), 205.

Rey'in büyük dağı Bîbî Şehrbânû olarak adlandırılır ve bu dağın güney eteklerinde iki tane küçük dağ vardır ve bunlar takriben aynı boyuttadır. Eskiden günümüze kadar halk bu dağlardan birini Kûhek veya Kûhe diye adlandırıyordu. Zikrettiğimiz üzere kef harfi Farsça'da küçültme eki olup Kûhek küçük dağ, dağcık manalarına gelmektedir. Bundan dolayı Kûhek veya Kûhe diye adlandırılan yer Taberek Dağı'dır. Taberek Dağı, doğu yönünde çimento fabrikasının yanında yer alırken diğer dağ batı yönünde bulunan Nakkâre Hane Dağıdır. Taberek Dağı'nda inşa edilen Taberek Kalesi'nin yeri ise günümüzde Nakî Âbâd'ın kuzeyinde Nakkâre Dağının yukarısında, Bîbî Şehrbânû'nun iki kilometre güneybatısında Rey'in büyük dağının eteğinde yer almaktadır.¹¹²

Taberek, İslâm'dan önce Eski Rey'in doğusunda, Horâsân Kapısından şehre varılan bir yolun kenarına düşüyordu. Yâkût, Taberek hakkında verdiği bilgide, Rey'in yakınlarında küçük bir dağ üzerinde bir kale olduğunu, Horâsân'a gidenlerin yolunun sağında ve Büyük Rey Dağının ise sol tarafta kaldığını bildirmektedir.¹¹³ Hamdullah Müstevfî, Taberek Kalesi'nin, Rey'in kuzeyinde bulunan bir dağın eteğinde yer aldığını ve dağın diğer tarafında Kasrân vilayeti bulunduğunu belirtmektedir.¹¹⁴ Mar'aşî ise Rey Kale arazisinin ortasında büyük bir tepe olduğunu, bu tepeye Taberek dendiğini, anlamının tepe veya küçük dağ olduğunu ve çevrede yer alan dağlardan dolayı böyle adlandırıldığını belirtmektedir.¹¹⁵ Makdisî ise Taberek hakkında tafsilat vermemiş sadece bir mevzi olduğundan bahsetmiştir.¹¹⁶

Rey Kalesi, Şehristanın kuzeyinde Bîbî Şehrbânû Dağı'nın güneyinde inşa edilmişti ve etrafında bir hendek bulunuyordu. Bazı müellifler Rey'in kuzeyindeki tüm dağları Taberek olarak adlandırmışlar ancak bunda hataya düşmüşlerdir. Ebû Dülef, "Bu şehrin yakınlarında Taberek adında bir dağ daha vardır. Şehre bakan bu dağın üzerinde eski İranlılara ait binalar ve taştan yapılmış tabutlar vardır." demektedir.¹¹⁷ Zekeriyâ Kazvîni ise "Şehrin kenarında yer alan, susuz ve bitkisiz dağ Taberek olarak isimlendirilir." diye belirtmiştir.¹¹⁸ Hamdullah Müstevfî, Taberek Dağı'nın Rey'de olduğunu belirterek burada altın ve gümüş madenlerinin olduğunu ancak bunları çıkarmak için harcanan paranın kazanılacak gelirden fazla olduğu için kimsenin bu madenleri çıkarmadığını belirtmiştir.¹¹⁹ Görüldüğü üzere bazı müellifler burada Rey'in büyük dağını Taberek Dağı ile karıştırmışlardır. Ancak Yâkût'un Rey Dağı ile Taberek Dağı'nı birbirinden ayırdığını görüyoruz. Yâkût, Rey şehriden bahsederken Rey'in büyük bir araziye ve şehir kenarında kuru ve bitkisiz bir dağa sahip olduğunu söylerken bu dağ Taberek olarak nitelendirmemiştir.¹²⁰ Zikrettiğimiz üzere Yâkût, Taberek Kalesini anlatırken

112 Kerîmân, *Rey-i Bâstân*, I, 483, 487.

113 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 16.

114 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, 53.

115 Mar'aşî, *Tarih-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, 108.

116 Makdisî, *Ahsenü'l-Tekâsîm fî Marifetü'l-Ekâlîm*, 24.

117 Ebû Dülef, *Sefernâme-i Ebû Dülef der İran*, 72-73; Türkçe trc., 101.

118 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 375. Zekeriyâ Kazvîni'nin bu bilgiyi Yâkût'tan aldığını ancak dağın ismini Taberek olarak nitelendirerek hataya düştüğünü görüyoruz.

119 Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulüb*, 198.

120 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 117.

Rey'in yakınlarında küçük bir dağ üzerindeki bir kale olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Mar'aşî de burayı bir tepe olarak nitelemiştir. Bundan dolayı bazı kaynaklarda Rey'in büyük dağının Taberek olarak nitelendirilmesi yanlıştır.

Resim 3: Nakkâre Hâne Dağı üzerinde yer alan Burc-i Nakkâre Hâne (Aylar 2019)

5.2.2. Hisn-ı Zenbedî

Belâzurî, Hz. Osman'ın zamanında, Karaza b. Ka'b el-Ensârî'nin Rey'i yeniden fethetmesi sırasında bu kalenin adından bahsetmiş Müslümanların Zenbedî kalesi içindeki camide cuma namazı kıldıklarını belirtmiştir.¹²¹ İbn Fakîh ve ondan bu bilgileri aynen alan Yâkût, kaleyi Zeynebedî Kalesi olarak niteleyerek "Hisn-ı Zeynebedî şehrin içinde idi ve burası Mehdî'nin emri ile onarıldı. Bu kale Büyük Câmî/Mescid-i Câmî üzerinde ve Dârü'l-İmâre'ye bakmakta idi. Burası sonraları zindan yapıldı ve akabinde viran oldu. Ardından Râfi' b. Herseme 278 yılında burayı tamir etti. Fakat Râfi'nin şehirden ayrılmasından sonra halk burayı harap etti." demiştir.¹²² İbn Fakîh ve Yâkût'un bu ifadesinden bu kalenin Şehrîstan içinde, Mescid-i Cami ve Dârü'l-İmâre'ye yakın olduğunu ve bundan dolayı da Zenbedî Kalesi'nin günümüzde Nakkâre Dağı ve Nakî Âbâd civarında yer aldığını söyleyebiliriz. Belâzurî, Rey'in ilk fethi sırasında verdiği bilgide Arapların Zeynebedî Kalesi'ne Zeynebî Kalesi dediklerini ve ayrıca bu kaleye Ârîn de denildiğini belirtmektedir.¹²³ Mirâtü'l-Büldân'da bu kelime yanlışlıkla Rey Bendî olarak söylenmiş ve bu kalenin Taberek Kalesi olabileceği belirtilmiştir.¹²⁴

121 Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 311; Türkçe trc., 364.

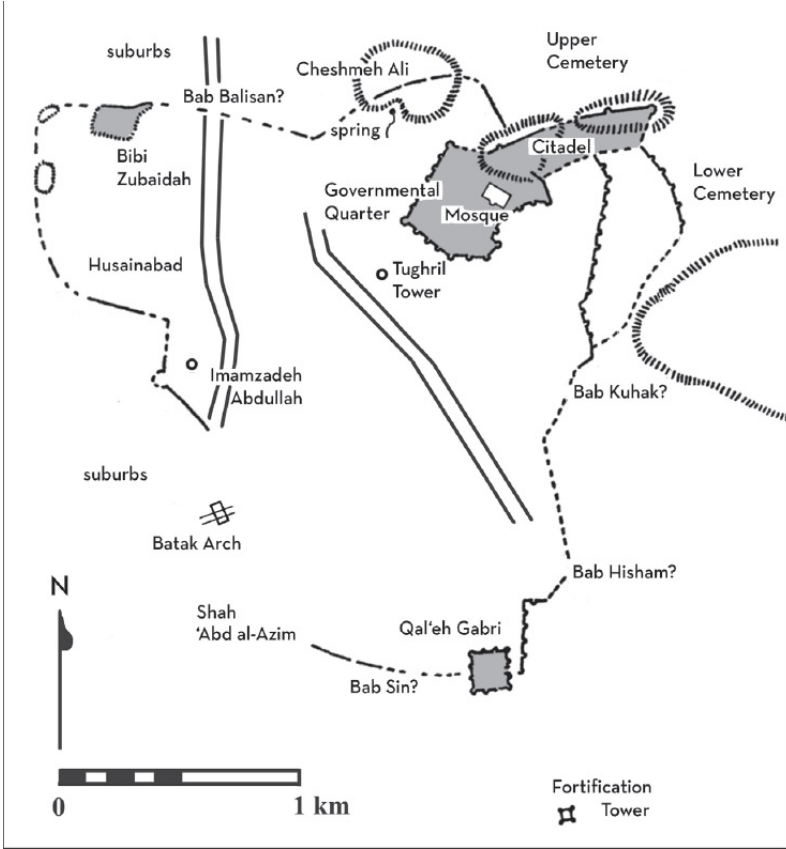
122 İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 537-38; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 118.

123 Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 310; Türkçe trc., 363.

124 İ'timâdü's-Saltana, *Mirâtü'l-Büldân*, IV, 2216.

5.2.3. Ferhân Kalesi

Bu kalenin adını ilk defa Belâzûrî zikretmiştir.¹²⁵ Bu kale muhtemelen Emîn Âbâd'ın doğusunda bu adla anılan bir zindanın yakınlarında bulunmaktadır.¹²⁶ Yâkût bu kalenin köşk manasına gelen Cevsak olarak bildiğini söylemektedir.¹²⁷ Kudâme b. Ca'fer ise büyük olasılıkla Ferhân Kalesi'ni Zenbedî Kalesi ile karıştırarak "(Mehdi) Muhammediye'nin içinde Ferhân kalesini yaptırdı. Oğlu Hâdi zamanında bu kale tamir edildi ve kendisi burada oturdu. Bu kale, şehrin camisine ve Dârü'l-Îmare'ye bakıyordu. Sonra burayı hapishane yaptı." demektedir.¹²⁸ Belâzûrî, Zenbedî ve Ferhân kalelerini ayrı ayrı zikrettiğine göre Zenbedî ve Ferhân kalelerinin iki ayrı kale olması lazımdır.¹²⁹

Resim 4: İslam Dönemi Rey Şehrinin Site Yapısı (Treptow 2007, s. 14)

125 Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, 312; Türkçe trc., 365. Ayrıca bakınız İbn Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, 538.

126 Kerîmân, *Rey-i Bâstân*, I, 521.

127 Yâkût el-Hamevî, *Müşterek-i Yâkût Hamevî*, 57-58; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 184.

128 Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-Kitâbe*, 375.

129 Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 215.

Resim 5: Rey'in uydu görüntüsü (Google Earth, 2020)

5.3. Evler ve Diğer Yapılar

Müelliflerin verdikleri bilgilere göre bu dönemde evler çoğunlukla tuğladan ve topraktan inşa edilmiştir. İstahrî, “Rey’in binaları, bağları ve bahçeleri iç içedir. Binalarının çoğu çamurdandır; ancak orada tuğla ve kireç taşından imal edilmiş binalar da vardır.” diye bildirmektedir.¹³⁰ İbn Havkal, İstahrî’ye benzer bilgiler vererek Rey’deki evlerin kerpiçten olduğunu ayrıca kireç ve tuğla da kullanıldığını belirtmiştir.¹³¹ İbn Fakîh ise Muhammed b. İshâk’tan naklettiği bilgide Rey’in hayret verici binalara sahip olduğunu ifade etmiştir.¹³² Yâkût bizzat gördüğü şehrin seramik ve çinilerinin oldukça güzel olduğunu vurgulamış ve duvarlarının bir kâse yüzeyi gibi pürüzsüz cilalı, sırlı mavi çinilerle kaplı olduğunu bildirmiştir.¹³³

Bazı müellifler halkın evlerini zeminin altında inşa ettiklerini söylemişlerdir. Halkın evlerini bu şekilde inşa etmelerinin sebebi ise düşman korkusundan dolayıdır. Yâkût, insanların evlerini toprak altında inşa ettiklerini, bu evlerin yer altındaki yollarla birbirine bağlandığını, karanlık olduğunu ve burada hareket etmenin çok zor olduğunu, bunun sebebinin ise düşman tehlikesinden dolayı olduğunu, eğer yer altı olmasa kimsenin canlı kalamayacağını belirtmiştir.¹³⁴ Zekeriyâ Kazvîni, “Rey’in bütün binaları zemin altındadır. Bunun sebebi buradan geçen ordu tehlikesindedir. Bundan dolayı Rey halkı çaresiz bir şekilde evlerini toprak altında inşa etmişlerdir. Bu evlerin kapıları dardır ve evlerin içi karanlıktır.” diye bildirmektedir. Yine müellif, Tahran’ı anlatırken evlerin zemin altında olduğundan bahsetmiştir.¹³⁵ Öte yandan bu durum edebiyata da konu olmuştur. Mevlana Celaleddin-i Rûmî Rey evlerinin durumunu bazı beyitlerde dile getirmiştir. Örneğin:

عمار تبست خراباتیان شهر مرا

که خانه‌هاش نهان در زمین چو ری باشد

Yani: “Benim şehrimin harabede oturan insanları için evleri yer altında olan Rey evleri gibi saray vardır.”¹³⁶

130 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 207.

131 İbn Havkal, *Kitâbu Süretü'l-Arz*, II, 378.

132 İbn Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 540.

133 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 117; Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 216.

134 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 117.

135 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 375, 340.

136 Mevlana, *Külliyyât-i Dîvân-ı Şems*, Tashîh Bediüzzamân Firûzânfer, C. I (Tahran: Neşr-i Râd, 1374), 381.

Yine başka bir beyitte:

عاشقان سازیده‌اند از چشم بد خانه‌ها زیر زمین چون شهر ری

Yani: “Âşıklar kötü nazardan korunmak için evlerini Rey evleri gibi yer altında yapmışlardır.”¹³⁷

Ebû Dülef, Rey halkının hafriyat konusunda uzman olduklarını belirterek “Onlar toprağı kazmada çok usta olup kimse onlar gibi kazamaz. Dicle-Fırat gibi büyük nehirlerin altında su yolları açabilirmiş.” demektedir.¹³⁸

Bazı yazarların Rey’deki evlerin sayısı konusunda verdikleri rakam çok abartılıdır. Emîn Ahmed Râzî Rey’de “96 mahalle, her mahallede 46 sokak, her sokakta 40.000 ev ve her sokakta 1.000 mescit/cami” olduğundan bahsetmektedir.¹³⁹ Ancak bu rakamları doğru kabul etmek mümkün değildir.

İslâm şehirlerinde yaygın olan hamamlar Rey’de de bulunmaktaydı. Makdisî, Rey’deki hamamların bakımlı olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁴⁰ Buna karşın Zekeriyâ Kazvîni, hamamların pis sularının sokaklardan akararak şehirden geçen sulara karıştığını ve bu nedenle sonbaharda havanın son derece pis koktuğunu bildirmektedir.¹⁴¹

Bununla birlikte Rey önemli bir kavşak noktasında olduğu için kervansaraylar ve hanların çok olduğunu söyleyebiliriz. Makdisî, Rey’de hanların temiz, mobilyalı, zarif ve bakımlı olduğunu belirtmiştir.¹⁴² Yine Makdisî’nin kaydıyla pazarların ve imaretlerin ve Şehristan dışında Rabazda olduğunu belirtmiştik. Bundan dolayı kervansarayların ve hanların da Rabazda olması lazımdır. İstahrî ve İbn Havkal, ticarethanelerin ve hanların çoğunun Rûde Pazarında olduğunu belirtmiştir.¹⁴³

Bazı müellifler Rey’deki kütüphaneler hakkında bilgi vermişlerdir. Makdisî, Rey’deki kütüphaneler hakkında “Önemli kitapların bulunduğu bir kütüphanesi vardır ve kütüphanesi Rûde’de bir kervansaraydadır.” diye bildirmektedir.¹⁴⁴ Bu kütüphanenin tahmini olarak Çeşme Ali su yolunun kenarında, Verâmîn Caddesinden önce yer aldığını söyleyebiliriz.¹⁴⁵

Makdisî, Rey şehrinde “Dârü’l-Battîh” yani kavun evi veya pazarı manasına gelen bir yapıdan söz etmektedir.¹⁴⁶ Müellif Rey’in bereketli kavun tarlalarına sahip olduğunu belirterek Dârü’l-Battîh’in cami yanında bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁷

Sonuç

Eski Çağ’da birçok medeniyete ev sahipliği yapan İran’ın en eski şehirlerinden biri olan Rey önemini Orta Çağ boyunca da devam ettirmiş ve zaman içerisinde farklı isimler almıştır.

137 Mevlana, *Külliyât-i Dîvân-ı Şems*, II, 1081.

138 Ebû Dülef, *Sefernâme-i Ebû Dülef der İran*, 75; Türkçe trc., 103.

139 Râzî, *Heft İklim*, III, 3.

140 Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Marifetü’l-Ekâlîm*, 390; Türkçe trc., 405.

141 Zekeriyâ Kazvîni, *Asârü’l-Bilâd ve Ahbârü’l-İbâd*, 375.

142 Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Marifetü’l-Ekâlîm*, 390-391; Türkçe trc., 405.

143 İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, 208; İbn Havkal, *Kitâbu Süretü’l-Arz*, II, 378.

144 Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Marifetü’l-Ekâlîm*, 391; Türkçe trc., 405-406.

145 Kerîmân, *Rey-i Bâstân*, I, 338.

146 Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 215.

147 Makdisî, *Ahsenü’l-Tekâsîm fî Marifetü’l-Ekâlîm*, 391; Türkçe trc., 405-406.

Dinî açıdan Zerdüştiler için önemli bir merkez niteliği kazanan şehir, jeopolitik olarak birkaç yüzyıl boyunca önemli bir kavşak noktası olmuştur. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Arap-İslam hakimiyetine giren şehirde siyasi, sosyal, kültürel, dinî ve mimari açıdan çok önemli değişimler yaşanmıştır. Rey'in İpek Yolu gibi ticaret için önemli bir yol üzerinde yer alması, şehri çeşitli ülkelerden gelen tüccarlar için bir ticaret noktası haline getirmiş ve Rûde, Belisân, Dehek ve diğer pazarlar Rey ticaretinde ehemmiyetli bir yere sahip olmuştur. Bununla birlikte zirai ürün bakımından zengin olan şehirde birçok ürün yetişiyordu. Bu ürünlerden Melâhî ve Râzakî denilen üzüm türleri meşhurdur ve ayrıca şehirde bol miktarda kavun yetiştiriliyordu. Öte yandan Rey'de çeşitli zanaat ürünleri üretiliyor ve bunların bir kısmı ihraç ediliyordu. Bu ürünler daha çok tekstil ürünleriydi. Şehirdeki madenler daha çok Taberek Dağı'nda bulunuyordu. Şehrin büyük ve kalabalık olması nedeniyle vergisi çoktu. Şehirde farklı milletlerden insanlar bir arada yaşamaktaydı. Bu milletlerden Farslar, Deylemliler, Araplar ve Türkler göze daha çok çarpmaktaydı. Bu durum zaman zaman bazı problemlere yol açsa da esasen kültürel bir zenginlikti. Bununla birlikte şehir halkı hem olumlu hem de olumsuz özelliklere sahipti. Farklı milletlerin bir arada yaşadığı gibi farklı mezhep mensubu insanlar bir arada yaşıyordu. Ancak bu durum halk arasında ciddi problemlere yol açıyor ve şehirde çeşitli kavgalar yaşanıyor. Mimari açıdan ise şehirde çok sayıda yapı bulunuyordu. Bunlardan ilki İslâm'ın gelişi ile birlikte Müslümanlar için olmazsa olmazlardan olan câmi idi. Ayrıca Câmî-i Atf denilen başka bir câmi şehir için önemliydi. Bunun dışında şehirde birkaç kale mevcuttu. Taberek Kalesi, Zenbedî Kalesi ve Ferhan Kalesi Orta Çağ Rey'inde bulunuyordu. Şehrin evleri genellikle toprak ve çamurdan inşa edilmişti ve şehirde çok sayıda ev vardı.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar/References

- Abdülcelil Kazvîni Râzî, Nasîreddîn Ebû'l-Reşîd. *Nakz*. Tashih Celeleddîn Muhaddis. Tahran: Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Millî, 1358.
- Aylar, Mustafa. "Abbâsîler'in Kuruluşundan IX. Yüzyılın Sonuna Kadar Rey Şehrinde Siyasi Durum". *Tarih ve Gelecek Dergisi*. 6/3. 1025-1037.
- Aylar, Mustafa. "X. Yüzyılda Rey Şehrinde Siyasi Durum". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. 13. s. 1-26.
- Aylar, Mustafa ve Hassani, Ataollah. "Orta Çağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrine Dair Bazı Tespitler". *Turkish Studies*. 15(8). 3373-3388.

- Bâstânî Râd, Hasan. *Şehr der İran-i Zemîn*. Tahran: Neşr-i İlm, 1393.
- Bedreddin, Kuvâmî Râzî. *Divân-i Kuvâmî Râzî*. Tashih Mir Celaleddin Hüseyinî Urmevî. Tahran, 1334.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebû'l-Hilâl, 1988; Türkçe trc., *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. Çeviren Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bosworth, C. E., ed. *Historic Cities of the Islamic World*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Christensen, Arthur. *İran der Zaman-i Sâsâniyân*. Çeviren Reşid Yâsemi. Tahran: Donyâ-yı Kitâb, 1368.
- Darmesteter, James. *The Zend-Avesta, Vendidad*. Oxford: Clarendon Press, 1880.
- Diakonoff, İgor M. *Tarih-i Mâd*. Çeviren Kerim Keşâverz. Tahran: Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1345.
- Ebû Dülef. *Sefernâme-i Ebû Dülef der İran*. Tashih ve Talik: V. Minorsky. Çeviren Seyyid Ebulfazl Tabâtâbâyî. Tahran: İntişârât-ı Zevvâr, 1354; Türkçe trc., *İran Seyahatnamesi (10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk)*. Tercüme ve Notlar Serdar Gündoğdu. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Gerdizî, Ebî Said Abdülhayy b. el-Dahhâk b. Mahmûd. *Zeynü'l-Ahbâr*. Tashih Abdülhayy Habîbî. Tahran: Donyâ-yı Kitâb, 1363.
- Hakîmyân, Ebülfeth. *Aleviyân-ı Taberistân*. Tahran, 1368.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî. *Nüzhetü'l-Kulüb*. Nşr. Guy Le Strange. London-Leiden, 1915.
- Hândmîr, Gıyâseddin b. Humâmeddin. *Habîbü's-Siyer fi Ahbâr-i Efrâdü'l-Beşer*. Tashih Muhammed Debîr Siyâkî. C. I-III. Tahran, 1362.
- Hudûd al-Âlam (The Regions Of The World)*. İngilizce trc. V. Minorsky. 2. baskı. London, 1970; Türkçe trc., *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Maşrik ile'l-Mağrib*. Çeviren Abdullah Duman ve Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- İ'timâdü's-Saltana, Muhammed Hüseyin b. Ali. *Mirâtü'l-Büldân*. Tashih Abdülhüseyin Nevaî ve Mir Haşim Muhaddis. C. I-IV. Tahran, 1367.
- İbn Fakih, Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü'l-Büldân*. Tahkik Yusuf El-Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Tarihu İbn Haldûn (El-İber)*. Tahkik Halil Şehâde ve Süheyl Zekkâr. IV. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421.
- İbn Havkal, Muhammed b. Havkal. *Kitâbu Süretü'l-Arz*. II. Beyrut: Dâru Sâdr, 1938.
- İbn Rüste, Ebî Ali Ahmed b. Ömer. *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefise*. Leiden-Brill, 1892.
- İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi'l-Tarih*. Çeviren Ahmet Ağırakça. VIII; Çeviren Abdülkerim Özaydın. XI. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İstahrî, İbrahim b. Muhammed. *Mesâlikü'l-Memâlik*. Tahkik Ahmed b. Sehl Ebûzeyd. Beyrut: Dârü-Sâdr, 1927.
- Karaçânî, Hüseyin. "Coğrâfyâ-yi Târihi Rey". *Berresihâ-yi Târihi*, S. 70 (1356): 113–22.
- Kerîmân, Hüseyin. *Rey-i Bâstân*. I. Tahran: Silsile-i İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-i Millî, 1345; II. Tahran: Silsile-i İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-i Millî, 1349.
- Kudâme b. Ca'fer, Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Harâc ve Sınâ'ati'l-Kitâbe*. Tahkik Muhammed Hüseyin Zebîdî. Bağdad: Dârü'l-Reşîdün-Neşr, 1981.
- Mahmûdpûr, Muhammed, ve Muhammed Hüseyin Muhammedî. "Rey". *Dâneşnâme-i Cihân-i İslâm*. Tahran, 1395.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü'l-Tekâsîm fi Marifetü'l-Ekâlîm*. Leiden: Brill, 1906; Türkçe trc., *İslam Coğrafiyası (Ahsenü'l-Takasim)*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge, 2015.
- Mar'aşî, Zahîreddin b. Nasîreddin. *Tarih-i Taberistân ve Rüyân ve Mâzenderân*. Tahran: Müessesesi-i Matbû'ât-i Şark, 1361.

- Mevlana. *Külliyyât-i Divân-ı Şems*. Tashih Bediüzzamân Firûzânfer. I-II. Tahran: Neşr-i Râd, 1374.
- Minorsky, V., ve [C. E. Bosworth]. “al-Rayy”. *EP*, 1995.
- . “Rayy”. *İA*. İstanbul, 1964.
- Mücmelü’l-Tevârih ve’l-Kisas*. Tashih Melikü’s-Şuerâ Behâr. Tahran: Kelâle-i Hâver, y.y.
- Necmeddîn Râzî. *Mirsâdü’l-İbâd*. Tashih Muhammed Emîn Riyâhî. Tahran, 1384.
- Öz, Mustafa. “Neccâriyye”. *DİA*. İstanbul, 2006.
- Özgüdenli, Osman G. “Rayy”. *DİA*. İstanbul, 2008.
- Pîrniyâ, Hasan. *Tarih-i İran-i Bâstân*. C. III. Tahran: Donyâ-yı Kitâb, 1375.
- Rante, Rocco. *Rayy: From Its Origins to the Mongol Invasion: an Archaeological and Historiographical Study*. Brill, 2014.
- . “The Topography of Rayy during the Early Islamic period”. *Iran* 45 (2007): 161–80.
- Râzî, Emîn Ahmed. *Heft İklîm*. Tashih Cevâd Fâzıl. C. III. Tahran: Ali Ekber İlmî, y.y.
- Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî. *Câmîü’l-Tevârih (Tarih-i Sâmâniyân ve Büveyhîyân ve Gaznevîyân)*. Tashih Muhammed Rûşen. Tahran: Merkez-i Pejûheşi-yi Mirâs-i Mektûb, 1386.
- Rüdiger Schmitt. “Isidorus of Charax”. *Encyclopædia Iranica*. Vol. XIV. Fasc. 2.125-127.
- Sıbt İbnü’l Cevzî, Şemseddin Ebu’l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu. *Mirâtü’z-Zaman Fî Tarihü’l-Âyân*. Tahkik İbrahim Ez-Zeybek. C. XVIII. Dımaşk: Dârü’l-Risâletü’l-Âlemiyye, 1434.
- Strabo. *The Geography of Strabo, with an English translation by Horace Leonard Jones*. V. London-Harvard, 1928.
- Strange, Guy Le. *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*. Cambridge, 1930.
- Turan, Nurullah. *Selçuklu Başkenti Rey: Kuruluşundan 1157’ye Kadar*. (Ankara: TTK, 2020).
- Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbar. *Tarih-i Yemînî*. Tashih Ca’fer Şi’âr. Çeviren Ebû’s-Şeref Nâsîh Curfâdakânî. Tahran: İntişârât-ı İlmî Ferhengî, 1374.
- Ya’kûbî, Ahmed b. İshâk. *Kitâbü’l-Büldân*. Tahkik Muhammed Emin Zanâvî. Beyrut: Daru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1422.
- . *Tarihü’l-Ya’kûbî*. II. Beyrut: Dârü-Sâdr, y.y.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî. *Mu’cemü’l-Büldân*. III. Beyrut: Dâru Sâdr, 1995.
- . *Müşterek-i Yâkût Hamevî*. Çeviren Muhammed Pervîn Gonâbâdî. Tahran: Emîr Kebîr, 1362.
- Yıldırım, Nimet. “Zerdüş’tün Kutsal Kitabı Avesta”. *Şarkiyat Mecmuası* 18 (2011): 147-70.
- Zekeriyâ Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed. *Asârü’l-Bilâd ve Ahbârü’l-İbâd*. Beyrut: Dâru Sâdr, 1998.